

POČETI IZ POČETKA

ARETÉ
IZDAVAČKA KUĆA

Naslov originala

Slavoj Žižek

ZAČETI OD ZAČETKA

Zbirka

Preobražaj

Glavni i odgovorni urednik

Nina Gugleta

Prevod

Nina Gugleta

Lektura

Irina Vujičić

Korektura

Aleksandra Dundžerski

Dizajn korica

Dragana Krtinić

Štamparija

Kontrast, Beograd

Tiraž

1000 primeraka

Izdavač

Areté, Beograd, 2019

© Copyright by Slavoj Žižek

Copyright za srpsko izdanje © Arété, 2019

Slavoj Žižek

POČETI IZ POČETKA

Prevod
Nina Gugleta

MARKSOV PRONALAZAK SIMPTOMA

Prema Lakanu, pojam *simptom* izumeo je niko drugi nego Karl Marks. Da li je ova Lakanova teza samo duhovita opaska, nejasna analogija, ili ima relevantnu teoretsku osnovu? Ako je Marks zaista artikulisao pojam simptoma kakav je na delu u frojdovskom polju, onda je potrebno postaviti kantovsko pitanje koje se bavi epistemološkim „uslovima mogućnosti” tog susreta: kako to da je Marksova analiza robnog sveta proizvela pojam koji je istovremeno moguće primeniti na analizu snova, histeričnih fenomena itd?

Odgovor leži u temeljnoj homologiji između Marksovog i Frojdovog interpretativnog postupka – tačnije, između njihove analize robe i snova. U oba primera potrebno je izbeći fetišističku fasciniranost „sadržajem” koji se krije iza oblika: „tajna” koju mora da otkrije analiza, nije sadržaj koji prekriva oblik (robni oblik, oblik snova), već upravo obrnuto, *jest* „tajna” samog oblika. Teoretsko razumevanje oblika snova nije u tome da prodremo od manifestnog sadržaja ka njegovom „skrivenom jezgru”, ka latentnim mislima snova, već u odgovoru na pitanje: zašto su latentne misli snova preuzele takav oblik, zašto su transportovane u oblik snova? Isto važi za robu: pravi problem nije ni u tome da prodremo do „skrivenog jezgra” robe – određenosti njene vrednosti radom koji je bio utrošen za njenu proizvodnju – već da objasnimo zašto je rad preuzeo oblik robne vrednosti, zašto može svoj društveni značaj da primeni samo u robnom obliku svog proizvoda.

Ozloglašena zamerka „panseksualizmu”, koja je upućena frojdovskom tumačenju snova, već je svakodnevna mudrost. Oštri kritičar psihoanalize Hans Jirgen Ajzenk još je

ranije primetio odlučujući paradoks frojdovskog pristupa snovima: po Frojdomom mišljenju, želja koja se artikuliše u snovima je nesvesna i ujedno seksualne prirode, što je suprotno većini primera koje je analizirao i sam Frojd, počevši sa snovima koje je izabrao kao ilustrativni primer logike snova, čuvenim snovima o Irminoj injekciji. Latentna misao koja je bila artikulisana u ovim snovima, Frojdov je pokušaj da uz pomoć argumenata tipa „uzrok za neuspeh nisam ja već čitav niz okolnosti...” isključi sopstvenu odgovornost za neuspeh lečenja svoje pacijentke Irme; međutim ova „želja”, značaj snova, očigledno nije niti nesvesna niti seksualne prirode (neuspeh Irminog lečenja uznemirivao je Frojda danonoćno).¹

Takav pristup bazira se na teorijskoj grešci: na pogrešnom poistovećivanju nesvesne želje, koja je aktivna u snovima, s „latentnom mišlju” – tj. sa značenjem snova. Frojd je stalno isticao, u „*latentnim mislima snova*” nema ničeg „nesvesnog”: ta misao je sasvim „normalna” i može da bude artikulisana sintaksom svakidašnjeg uobičajenog jezika; topološki gledano, pripada sistemu „svesnog/podsvesnog”; subjekat je, u principu, čak i vrlo svestan nje; ona ga neprestano proganja... Ta misao je, pod određenim uslovima, odgurnuta u stranu, prognana iz svesnog i gurnuta u nesvesno – tj. podvrgnuta zakonima „primarnog procesa”, koji je preveden u „govor nesvesnog”. Odnos između „latentne misli” i onoga što nazivamo „manifestni sadržaj” snova – tekst sna, snovi u njihovoj doslovnoj fenomenalnosti – dakle odgovara odnosu između neke sasvim „normalne”, (pred)svesne misli i njene transformacije u „rebus” snova. Dakle, značajan sastojak snova tako nisu njihove „latentne misli”, već samo rad (mehanizma premeštanja i zgušnjavanja, tvorbe sadržaja reči ili slogova), koji na njih prenese oblik snova.

1 Hans-Jürgen Eysenck, *Sense and Nonsense in Psychology*, Harmondvort 1966.

Odatle i osnovni nesporazum: ako tražimo „tajnu snova” u latentnom sadržaju koja se krije iza manifestnog teksta, osuđeni smo na razočaranje, sve što možemo da očekujemo da ćemo pronaći jeste sasvim „normalna” – iako obično neprijatna – misao koja nikako nije „nesvesna”, a njena priroda je većinom neseksualna. Ta „normalna”, svesna/podsvesna misao nije gurnuta u nesvesno, potisnuta jednostavno zbog svog „nekompatibilnog” odnosa prema svesnom, već zato što ulazi u neku vrstu „kratkog spoja” s nekom drugom željom koja je već potisnuta i nesvesna, sa željom koja s „*latentnom mišlju snova*” nema ništa zajedničkog. „[D]o takve abnormalne psihičke obrade normalnog misaonog niza” – uobičajenog i samim tim artikulisanog u svakodnevnom, uobičajenom jeziku, tj. u sintaksi „sekundarnog procesa” – „dođe samo onda ako je na njega bila prenesena nesvesna želja koja izvire iz detinjstva i nalazi se u potisnutom”.²

Upravo ova nesvesna/seksualna želja je ona koja se ne može svesti na „normalni misaoni niz” jer je već od početka značajno potisnuta (Frojd, „Potiskivanje”) – u „normalnom” jeziku svakodnevne komunikacije, u sintaksi svesnog/podsvesnog nema „originala”; jedini prostor koji zauzima nalazi se u mehanizmu „primarnog procesa”. Ovo je razlog zašto tumačenja snova ili simptoma uopšteno ne smemo da svodimo na preobražavanje „latentnih misli snova” u „normalan” svakodnevni jezik intersubjektivne komunikacije (Habermasova formula). Struktura je uvek trostruka; uvek se bavimo *trima* elementima: *manifestnim tekstom snova*, *latentnim sadržajem snova* ili *mišlju* i *nesvesnom željom*, koja je artikulisana u snovima. Ta želja zakači se na snove, ugru se u prostor između latentne misli i manifestnog teksta; u odnosu na latentnu misao nije toliko „sakrivena, dublja”

2 Sigmund Freud, *Interpretacija sanj*, Ljubljana: Studia humanitatis, 2001, str. 538.

već je značajno više „na površini”, sastoji se u potpunosti od mehanizma obeležavanja i prijema kojem je latentna misao podvrgnuta. Drugim rečima, nastupa samo kao *forma* „snova”: prava vrednost snova (nesvesna želja) izražena je u delu snova, u izradi njihovog „latentnog sadržaja”.

Frojd često formuliše (iako „iznenađujuće često”) empirijsko zapažanje koje uvodi temeljno, univerzalno načelo: „Formalni potezi snova ili sanjanja koriste se iznenađujuće često za prikaz skrivenog sadržaja.”³ Ovo je, dakle, osnovni paradoks snova: nesvesna želja, njeno naizgled najskrivenije jezgro, artikuliše se tačno kroz prikriveni rad „jezgra” snova, njihovih latentnih misli, kroz rad izobličjenja tog sadržajnog jezgra njegovom transformacijom u rebus snova. Frojd je ovaj paradoks, značajno, konačno sažeo u napomeni, dodatoj 1925. godine:

„Ranije mi se činilo izuzetno teškim navići čitaoce na razliku između manifestnog sadržaja snova i latentnih misli sna. Iznova su navodili argumente i prigovore zasnovane na neinterpretiranim snovima, kakvih su se sećali, i nisu smatrali da treba da se tumače. Ali sada, kad su se bar analitičari pomirili s tim da je potrebno manifestne snove zameniti značenjem koje se otkriva prilikom njihovog tumačenja, mnogi su počinili još jednu grešku, na kojoj tvrdoglavo insistiraju. Suštinu snova traže u njihovom latentnom sadržaju i pritom ignorišu razliku između latentnih misli snova i rada sna. Snovi su, u suštini, poseban *oblik* mišljenja kojeg omogućavaju okolnosti u toku spavanja. Taj oblik stvara *rad sna*; upravo to je suština snova i objašnjava njihove specifičnosti.”⁴

Frojd ovde postupa u dva koraka:

Prvo, potrebno je popraviti utisak da su snovi samo jednostavna i beznačajna konfuzija, smetnja koju prou-

3 *Ibid.*, str. 311.

4 *Ibid.*, str. 462–463, op. 3.

zrukuju psihički procesi i koja kao takva nema baš nikakvu vezu sa značenjem. Drugim rečima, potrebno je napraviti ključni korak ka *hermeneutičkom* pristupu i razumeti snove kao važan fenomen, kao posrednika potisnute poruke koju bi trebalo da otkrije proces tumačenja.

Potom je važno otarasiti se fascinacije jezgrom značenja, „skrivenim značenjem” snova – tj. sadržajem koji se krije iza oblika snova, i preusmeriti pažnju samo na taj oblik, na rad snova, kojem su bile podvrgnute „latentne misli snova”.

Ovde ne smemo prevideti činjenicu da na sasvim jednaku artikulaciju u dva koraka nailazimo i u Marksovoj analizi „tajne robnog oblika”:

Prvo, potrebno je popraviti utisak da je vrednost robe sasvim slučajna – da, recimo, zavisi od uzajamne igre između ponude i potražnje.

„Određivanje veličine vrednosti radnim vremenom je, dakle, tajna koja je sakrivena ispod pojava u pokretima relativnih robnih vrednosti. Otkrivanje ove tajne eliminiše izgled, kao da se veličine vrednosti radnih proizvoda određuju samo slučajno, a nikako ne eliminiše njihove stvarne oblike.”⁵

Međutim, kako naglašava Marks, postoji određeno „ali”: otkrivanje tajne *nije dovoljno*. Klasična buržoaska politička ekonomija već je otkrila „tajnu” robnog oblika; ali njeno ograničenje je u tome što nije u stanju da se izuzme iz te fascinacije tajnom koja se krije ispod robnog oblika – njena pažnja je zatvorenik pojma rada kao pravog izvora bogatstva. Drugim rečima, klasičnu političku ekonomiju zanimaju samo sadržaji koji se kriju iza robnog oblika, usled čega ne može da objasni pravu tajnu, može jedino da objasni tajnu u *pozadini* oblika, a ne i *tajnu tog samog oblika*. Uprkos

5 Karl Marx, *Kapital*, 1. sv., Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986, str. 75.

njenom prilično tačnom pojašnjenju „tajne veličine vrednosti”, ostaje roba za klasičnu političku ekonomiju tajanstvena, enigmatična stvar – jednako važi i za snove; snovi čak i nakon što smo objasnili njihovo skriveno značenje, njihovu latentnu misao, ostaju zagonetni fenomen; ono što ostaje neobjašnjeno, to je jednostavno njihov oblik, proces uz pomoć kojeg skriveni značaj preuzima takav oblik. Zbog toga je neophodan dalji ključni korak analize geneze samog robnog oblika. Nije dovoljno da oblik svedemo na suštinu, na skriveno jezgro, potrebno je ujedno proučiti proces – homologan „radu snova” – pomoću kojih skriveni sadržaj preuzme takav oblik jer, kao što naglašava Marks: „Odakle, naime, izvire skriveni značaj radnog proizvoda, čim usvoji robni oblik? Očigledno iz samog oblika.”⁶ Klasična politička ekonomija nije u mogućnosti da učini taj korak ka genezi oblika, i u tome je njen suštinski nedostatak:

„Politička ekonomija je svakako, iako površno, analizirala vrednost i njenu veličinu, i otkrila sadržaj koji se krije iza tih oblika. Međutim, nijednom nije postavila sebi pitanje zašto je neki sadržaj preuzeo baš taj oblik, tj. zašto je rad izražen u vrednosti i zašto je merenje rada njegovim trajanjem izraženo veličinom vrednosti proizvoda.”⁷

[***]

Temeljni paradoks odnosa između društvene stvarnosti robne razmene i „svesnosti” o njoj je u tome – ako ponovo upotrebimo formulaciju Šona Retela – da „je to ne-znanje o stvarnosti deo njene suštine”: društvena stvarnost procesa razmene je neka vrsta stvarnosti koja je moguća jedino pod

6 *Ibid.*, str. 72.

7 Alfred Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labor*, London, 1978, str. 31.

uslovom da pojedinci koji u njoj učestvuju nisu svesni njene prave logike; tj. neka vrsta stvarnosti čija *ontološka konzistentnost implicira određeno ne-znanje svojih učesnika* – u slučaju da „saznaju previše”, shvate stvarno funkcionisanje društvene stvarnosti, ta stvarnost bi se urušila u samu sebe.

Ovo je možda temeljni dijapazon „ideologije”: ideologija nije jednostavno „lažna svest”, iluzorno predstavljanje svesti; pre svega, treba upravo ovu stvarnost razumeti kao „ideološku” – *„ideološka” je ona društvena stvarnost koja već svojom golom egzistencijom podrazumeva ne-znanje učesnika, zbog svoje same suštine* – tj. društvena stvarnost koja već svojom reprodukcijom implicira da pojedinci „ne znaju šta rade”. *„Ideološka” nije „lažna svest” (društvene) suštine, već ta sama suština, koliko je podržana „lažnom svešću*”. Time smo se konačno dotakli veličine simptoma, naime, jedna od njegovih mogućih definicija mogla bi da glasi: „tvorba čija ontološka konzistentnost podrazumeva određeno ne-znanje na strani subjekta”: subjekat može „da uživa (u) svo(m) simptom(u)” samo ako ga logika napusti – sam raspad simptoma merilo je uspeha njegovog tumačenja.

DRUŠTVENI SIMPTOM

Kako, dakle, definisati marksistički simptom? Marks je „izumeo simptom” (Lakan) tako što je primetio pukotinu, asimetriju, nekakvu „patološku” neravnotežu koja je poljuljala univerzalizam buržoaskih „prava i dužnosti”. Ta neravnoteža, daleko od toga da najavljuje „nepotpunu realizaciju” tih univerzalnih načela – tj. insuficijenciju koju će popraviti dalji razvoj – deluje kao njihov sastavni momenat: strogo rečeno, „simptom” je partikularni element koji ruši sopstveni univerzalni temelj, vrsta koja obara svoj sopstveni

rod. Elementarni marksistički postupak „kritike ideologije” je tako uvek već „simptomatičan”: sastoji se u otkrivanju tačke pucanja koja je datom ideološkom polju *heterogena*, ujedno i *neophodna* da se to polje zaključí, da dobije oblik.

Ovaj postupak tako implicira izvesnu logiku izuzetka: svaka ideološka opštost – na primer sloboda, jednakost – jeste „lažna” jer nužno uključuje određeni momenat koji podriva njeno jedinstvo i otkriva njenu laž. Uzmimo primer slobode: univerzalni je pojam koji uključuje više vrsta (slobodu govora i štampe, slobodu savesti, slobodu trgovanja, političku slobodu, itd), a istovremeno, na nivou strukturalne važnosti, i specifičnu slobodu (radnika koji na tržištu slobodno prodaje svoj rad), koja podriva ovaj univerzalni pojam. To znači da je ta sloboda prava suprotnost stvarnoj slobodi: time kad radnik „slobodno” proda svoj rad, on *gubi* svoju slobodu – stvarni sadržaj ovog slobodnog čina prodaje jeste radnikovo robovanje kapitalu. Ključna poenta je, naravno, u tome da je upravo ova paradoksalna sloboda, koja je oblik svoje suprotnosti, ona koja zatvara krug „buržoaskih sloboda”.

Nešto slično možemo da kažemo za sajam, razmenu ekvivalenata, taj tržišni ideal. Kada proizvodnja robe u predkapitalističkom društvu još nije imala univerzalni značaj – kad je još uvek preovladavala takozvana „prirodna proizvodnja” – vlasnici sredstava za proizvodnju bili su (bar po pravilu) još uvek i sami proizvođači: u pitanju je bila ručna proizvodnja; vlasnici su sami izrađivali i prodavali svoje proizvode na tržištu. Na tom nivou (barem u principu – tj. ako izuzmemo eksploataciju pripravnika itd) nije moguće pričati o eksploataciji; razmena na tržištu je ekvivalentna, za svaku robu plaća se puna cena njene vrednosti. Međutim, u trenutku kad u ekonomskoj strukturi datog društva preovlada tržišna proizvodnja, ta generalizacija je nužno u pratnji pojave novog, paradoksalnog tipa robe: radne sile, radnika koji nisu

vlasnici sredstava za proizvodnju i koji su, u zamenu za proizvode svog rada, posledično prisiljeni da prodaju na tržištu svoj sopstveni rad.

Ekvivalentna razmena tom novom robom postaje sopstvena negacija – sopstveni oblik eksploatacije, prisvajanje viška vrednosti. Ovde ne smemo da zanemarimo da je ta negacija *strogo* unutrašnja samoj ekvivalentnoj razmeni, a ne jednostavno samo njeno kršenje: radna sila nije „eksploatisana” u smislu da njena puna cena nije plaćena; razmena između rada i kapitala je, načelno, u potpunosti ekvivalentna i pravedna. Problem je u tome što je radna snaga posebna roba čije korišćenje – samo rad – proizvodi određen višek vrednosti, i upravo je ovaj višek vrednosti nad vrednošću radne snage onaj koji kapitalista uzme za sebe.

Na ovom mestu ponovo se bavimo određenom ideološkom opštošću, ovog puta ekvivalentne i pravedne razmene i određene paradoksalne razmene – razmene radne snage za platu – koja baš kao ekvivalent deluje kao oblik eksploatacije. Sam „kvantitativni” razvoj, univerzalizacija robne proizvodnje, prouzrukuje pojavu novog „kvaliteta”, pojavu nove robe koja predstavlja unutrašnju negaciju opšteg načela ekvivalentne razmene robe; drugim rečima, *prouzrukuje pojavu simptoma*. S marksističkog stanovišta, utopijski socijalizam sastoji se upravo iz uverenja da je moguće društvo u kojem su odnosi razmene univerzalni, produkcija na tržištu prevladava, a radnici uprkos tome još uvek ostaju vlasnici svojih sredstava i zato nisu eksploatisani – ukratko, „utopista” veruje u mogućnost univerzalnosti bez svog simptoma, bez tačke gde bi izuzetak delovao kao njena unutrašnja negacija.

Ovo je ujedno logika marksističke kritike Hegela, hegelovskog pojma društva kao umnog totaliteta: čim pokušamo da razumemo postojeći društveni poredak kao umni totali-